УДК 343.811 : 34.047] «18/19» (470-44 : 477)
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.2\(34\).518](https://doi.org/10.33782/eminak2021.2(34).518)

КАТОРЖНІ ТЮРМИ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Лідія Біліченко

Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

e-mail: bilichenko.lidia@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5547-9248>

У статті досліджено реформування системи каторжних тюрем у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. Встановлено, що виникнення каторжних тюрем на території України пов'язано з пенітенціарною реформою імператора Олександра II 1869 р., у результаті якої в Харківській губернії було створено Новоборисоглівський і Новобелгородський каторжні центральні. Доведено, що основною причиною відкриття каторжних тюрем в Україні стало зростання революційного руху та збільшення кількості засуджених осіб до каторжних робіт за революційну пропаганду. У результаті пенітенціарної реформи 1906-1907 рр. на території України було відкрито Харківську, Херсонську та Миколаївську каторжні тюрми.

Ключові слова: каторга, пенітенціарна реформа, Новоборисоглівський централ, Новобелгородський централ, Харківська каторжна тюрма, Херсонська каторжна тюрма, Миколаївська каторжна тюрма

Друга половина XIX ст. у Російській імперії ознаменувалася посиленням соціальної напруженості, новим витком революційного руху та зростанням злочинності. Після реформи скасування кріпосного права 1861 р. і початку зародження капіталістичних відносин у місті та селі, революційний рух у Російській імперії вступив у нову фазу свого розвитку – терористичну. По всій державі почали виникати революційні гуртки «Земля і воля», «Чорний переділ», «Народна розправа», рух анархістів і «народників», «Народна воля». За період 1861-1881 рр. на імператора Олександра II було здійснено вісім замахів. Під загрозою терору опинилися й імперські чиновники. Зокрема, у 1877 р. відбувся замах на ненависного в народі губернатора Санкт-Петербурга Д. Трепова, який здійснила Віра Засулич. Камери старих тюрем були переповнені і в уряді повстало питання: куди ж висилати засуджених революціонерів. Це стало основною причиною пенітенціарної реформи, у тому числі й реформування всієї каторжної системи Російської імперії.

У результаті, упродовж 1869-1907 рр. в українських губерніях за указами імператорів Олександра II і Миколи II засновано п'ять каторжних тюрем – Новоборисоглівська, Новобелгородська, Харківська, Херсонська та Миколаївська. Зазначена дослідницька проблема є особливо актуальною в наш час у зв'язку зі становленням у сучасній Україні громадянського суспільства та правової держави, а також гуманізацією системи покарання і загальними реформаційними тенденціями у сфері пенітенціарної служби.

Актуалізує зазначене питання й те, що у сучасній вітчизняній історіографії тема реформування каторжної системи на території України є малодослідженою і до сьогодні немає узагальнюючих робіт з цієї проблематики. Існують лише поодинокі

праці авторів, які опосередковано торкаються зазначеного питання. Серед них можна виділити роботи Л. Левченко¹, В. Щукіна², П. Токаленка³.

Натомість російські науковці багато уваги приділяють місцю та ролі каторги в історії своєї держави. Російську історіографію стосовно даної тематики умовно можна поділити на три періоди: імперський, радянський і сучасний. У зв'язку з початком розробки пенітенціарної реформи в середині XIX ст. у країні було розгорнуто широкомасштабну підготовчу роботу. Відомим юристам, у тому числі Г. Фельдштейну⁴ та І. Фойницькому⁵, уряд доручив проаналізувати існуючу тюремну систему. У своїх дослідженнях вони розробили проекти майбутньої перебудови тюремної системи Російської імперії. Серед радянських істориків цінними є праці М. Гернета⁶, який досліджував пенітенціарну систему Російської імперії. Значний вклад у дослідження даної тематики внесли С. Ковалик⁷ і В. Андреев⁸. На сучасному етапі історіографії проблеми можна виділити праці А. Іванова⁹, Д. Бурдини¹⁰, І. Шенмайєра¹¹, П. Казаряна¹², Є. Чувашова¹³, в яких досліджено систему тюрем Російської імперії, її реформування, а також заснування тюрем в окремих губерніях держави.

Важливим джерелом для вивчення реформування системи каторжних тюрем в Україні слугують періодичні видання того часу, зокрема, газети «Утро», «Рада», «Южный край», «Киевлянин», «Наш голос». На їх шпальтах друкувалися укази, розпорядження, законопроекти імператорів і міністрів щодо реформування каторги, а також висвітлювалися повсякденне життя та побут каторжан.

Виходячи з вищесказаного, метою даної розвідки є дослідження каторжних тюрем в Україні у контексті реформування пенітенціарної системи Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.

¹ Левченко Л. Миколаївський піклувальний про тюрми комітет як орган управління тюремним господарством та опіки над в'язнями // Вісник Пенітенціарної асоціації України. 2019. № 3. С. 44-58.

² Щукін В. Общественная благотворительность и попечительство в пенитенциарных учреждениях Российской империи // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2021. Т. 11. С. 456-463.

³ Токаленко П. Реакційна політика царизму на півдні України у роки Першої російської революції 1905-1910 років: статистичний вимір // Емінак. 2015. № 4. С. 32-37.

⁴ Фельдштейн Г. Ссылка. Очерки ее генезиса, значения, истории и современного состояния. Москва, 1893. 191 с.

⁵ Фойницкий И. Русская карательная система. Санкт-Петербург, 1874. 434 с.

⁶ Гернет М. История царской тюрьмы. В пяти томах. Т. 3. 1870-1900. Москва: Госуд. изд-во юрид. лит-ры, 1961. 430 с.

⁷ Ковалик С. Революционеры-народники в каторге и ссылке (по личным воспоминаниям) // Каторга и ссылка. 1924. № 4. С. 139-171.

⁸ Андреев В. Просветительская деятельность ссыльных народников в Сибири (70-90 гг. XIX в.) // Ссыльные революционеры в Сибири. Иркутск: Изд. Иркут. ун. им. А.А. Жданова, 1973. Вып. I. С. 26-51.

⁹ Иванов А. Сибирская политическая ссылка XVII – начала XX в. в исследованиях современников: учебное пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ, 2013. 153 с.

¹⁰ Бурдина Д. Каторга на Сахалине в конце XIX – начале XX вв. // Молодой ученый. 2017. № 1 (135). С. 370-374.

¹¹ Шенмайер И.Г. Эсеры в каторжных тюрьмах Восточной Сибири 1907-1917 гг.: Автореф. дис... канд. ист. наук. Иркутск, 1997. 26 с.

¹² Казарян П. Олекминская политическая ссылка 1826-1917 гг. Якутск, 1996. 460 с.

¹³ Чувашова Е. Ссыльные анархисты в Восточной Сибири (1907 – февраль 1917 гг.): Дис... канд. ист. наук. Иркутск, 1995. 240 с.

Каторга, як вид покарання в Російській імперії, з'явилася у 1699 р., коли Петро I відправив «в Азов на вічне життя» разом з дружинами та дітьми 169 стрільців за участь у стрілецькому бунті. Указом 1703 р. каторгу офіційно включено до російської каральної системи і відтоді вона стала однією з найбільш застосовуваних масових кримінальних покарань¹⁴. Пізніше почали впроваджувати як міру покарання рудникові та заводські роботи. У Сибіру каторжні роботи з'явилися на початку XVIII ст. з відкриттям даурських рудників і гірських робіт у Нерчинську.

У 1822 р. міністр юстиції М. Сперанський розробив низку нормативних актів, які регламентували положення каторжної пересилки і самих засуджених. Статуту 1822 р. стали першими кодексами каторги, що не тільки об'єднали всі чинні законодавчі акти, але й виділили в особливий інститут поліцейського права законодавство про заслання, детально регламентували діяльність місцевої адміністрації з цього питання. Слід підкреслити, що саме статут М. Сперанського був покладений в основу всіх наступних законів (статутів) про засланців, які діяли і на території українських губерній. Створена М. Сперанським система проіснувала до 1917 р., піддаючись згодом лише незначним доповненням або вилученням, відповідно до змінюваних обставин¹⁵.

Виникнення каторжних тюрем на Наддніпрянщині пов'язано з реформою імператора Олександра II, яка була втілена в життя у другій половині XIX ст. в Харківській губернії. Основним приводом до цього стало зростання революційного руху та збільшення кількості засуджених осіб до каторжних робіт за революційну пропаганду.

Вагому роль у відкритті каторжних політичних централів у Харківській губернії зіграло невдоволення шефа жандармів Мезенцева режимом політичної каторги на Каре у 1860-1870-ті рр. Цей режим було значно пом'якшено, а шеф жандармів був прихильником найбільш суворої розправи з учасниками революційного руху. Вважаючи за краще поки не вживати заходів до зміни цього режиму, Мезенцев бажав створити каторжні політичні центральні, в яких би він установив на правах повного господаря особливий режим за зразком режиму Олексіївського раяв'язу¹⁶. Після розгляду його доповіді, 18 квітня 1869 р. Олександр II затвердив «Положення комітету про устрій каторжних робіт»¹⁷, за яким офіційно засновувались Новоборисоглібський і Новобелгородський каторжні центральні, в яких політичні та карні в'язні перебували в умовах найжорстокішого каторжного режиму.

Першими ув'язненими стали п'ятеро засуджених – Долгушин, Гамов, Папин, Плотніков і Дмоховський. Окрім них, в'язнями перших політичних каторжних централів були відомі революціонери того періоду, засуджені за процесом «50-ти», за демонстрацію перед Казанським собором у 1876 р. і за процесом «Південноросійського союзу робітників» 1877 р. Серед в'язнів цих централів були П. Алексєєв, І. Мишкін, Сажин, Войнаральський, Ковалик, Рогачов, Муравський, Віташевський, студент Боголюбов, Бочаров, Чернявський, Кравченко, Ребицький та ін.

¹⁴ Петренко Н. Организация и правовое регулирование режима исполнения наказания в каторжных тюрьмах Российской империи в начале XX века // Марийский юридический вестник. 2009. № 7. С. 28.

¹⁵ Филатов А. Ссылка и каторга в российском имперском законодательстве XVI – начала XX века (обзор) // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. 2007. Т. 7 (1). С. 124.

¹⁶ Гернет М. Указ. раб. С. 294.

¹⁷ Учреждение каторги на острове Сахалин. URL: <https://www.prilib.ru/history/1181494>

Під в'язницю уряд виділив приміщення колишньої казарми аракчеських військових поселень. Величезна площа була обнесена високою кам'яною стіною з усіх чотирьох боків. В одній зі стін були ворота, а біля них ззовні невеликий будинок для варти. Посередині площі розташовувалася велика будівля, що була розрахована на 600 арештантів. На цьому ж тюремному дворі були й інші кам'яні будівлі, в яких були розміщені майстерні для лагодження арештантського одягу та взуття, кухня, баня, лазарет. Позаду головної центральної будівлі, у правому куті, знаходився двоповерховий корпус з одинадцятьма одиночними камерами на кожному поверсі. Цей корпус був відведений для політичних каторжан.

Одиночна камера у Новоборисоглівській в'язниці була невеликого розміру. У ній знаходився ушат-«параша» і жерстяний таз для вмивання. Жодних інших меблів, у тому числі й табуретки, не було. На нарах не було ані ковдри, ані подушки. В'язні користувалися замість подушки згорнутими штанами, а вкривалися курткою. Адміністрація вимагала, щоб арештанти на ніч роздягалися. При таких умовах вони дуже страждали від холоду.

Одиночні камери у Новобелгородській в'язниці також нагадували карцер. Обстановка камери складалася з ліжка, столу у вигляді дошки, вправленої в стіну табуретки. Невелике вікно було під самою стелею. На ліжку не було ні матраца, ні ковдри, ні подушки, був лише один шматок полотна, а в'язень прикривався на ніч своїми штанами.

Щодо зовнішнього вигляду тюрми, то на великій ділянці землі, обгородженій стінами, було розміщено кілька будівель. У центрі ділянки в кам'яному корпусі в загальних камерах утримувалися кримінальні каторжани. Крім цієї центральної будівлі, було кілька інших – кам'яних, в яких знаходилися майстерні, кухня, пральня, баня, лікарня, і по обидва боки центральної будівлі – два корпуси з одиночними камерами. Сюди і направлялися засуджені за державні злочини. Із кримінальних злочинців тут іноді утримувалися засуджені за батьковбивство і кровозміщення. Камери були розташовані в коридорі по обидва його боки. У кожних дверях була кватирка для подачі їжі, «око» – для спостереження за арештантом і над кватиркою отвір для розміщення на ніч гасової лампочки.

Ніякого закону та ніякої загальної інструкції щодо режиму утримування політичних в'язнів у централах видано не було. Здавалося б, що відсутність спеціальних указів мала бути витлумачена у тому сенсі, що режим повинен був визначатися існуючим тоді законом. Насправді цього не сталося, а у ролі законодавця виступив шеф жандармів Мезенцев. Він не посоромився видати розпорядження, що суперечило закону та перетворювало політичні центри на філії Олексіївського равеліну та секретної в'язниці Шліссельбурга.

Засуджені до каторжних робіт повинні були, згідно із законом, міститися в камерах загального порядку. Але вже при відправці перших ув'язнених у ці центри, імператор розпорядився утримувати їх в одиночних камерах «під суворим наглядом», що нагадувало режим Олексіївського равеліну. У той час, як закон надавав кримінальним каторжанам право регулярних побачень з їх рідними, Мезенцев заборонив такі побачення для політичних каторжан.

Такої ж точки зору щодо повної заборони побачень притримувався і харківський генерал-губернатор князь Кропоткін. Склавши 27 червня 1875 р. інструкцію доглядача центральних каторжних політичних тюрем, він вважав побачення шкідливими для тюремної дисципліни. У цій інструкції він у першому ж пункті поста-

вив вимогу не допускати спілкування між ув'язненими, перерахував осіб тюремної адміністрації, яким дав право входити в одиночні камери, наказав звертатися до політичних в'язнів на «ти», висловився за необхідність озброєння револьверами не тільки старших, а й молодших наглядачів¹⁸.

У 1892 р. Новоборисоглібська та Новобелгородська каторжні тюрми були реорганізовані у місцеві виправні тюрми та передані у відання Харківського губернського управління¹⁹.

У 1904 р., з початком війни з Японією, в Російській імперії виникли труднощі, пов'язані з доставкою каторжан на о. Сахалін. Після закінчення бойових дій уряд прийшов до висновку, що транспортування арештантів через всю країну є дуже дорогою та невиправданою процедурою. Якщо врахувати, що пасажирські поїзди, що прямували з Москви до кінцевої ст. Далекий, перебували в дорозі 12 днів, то арештантські причіпні вагони часом подорожували місяцями. А в дорозі арештантів потрібно було годувати, поїти, лікувати, охороняти. До того ж інколи траплялися позаштатні ситуації, і навіть втечі. Виходячи з цього, 10 квітня 1906 р. був оприлюднений документ, затверджений Миколою II про те, що «арештанти каторжного розряду на Сахалін не посилаються, а відбувають покарання, перебуваючи в європейських в'язницях»²⁰. Згідно із законопроектом, на території Наддніпрянщини засновувались три нові каторжні тюрми – Харківська, Херсонська та Миколаївська.

Першою була створена Харківська каторжна в'язниця. До 1913 р. вона мала назву «Харківське виправне арештантське відділення». Спочатку перебувала у віданні тюремного відділення, а з 1901 р. – Харківської губернської тюремної інспекції²¹.

У 1906 р., згідно з розпорядженням Міністерства внутрішніх справ, на базі Херсонської виправної арештантської установи була створена тимчасова каторжна в'язниця. У результаті перетворення херсонського виправного відділення в каторжну тюрму кількість місць для ув'язнених збільшилася від 600 до 1600. Спочатку начальником виправного відділення було призначено підполковника Гордова, однак через рік його звільнили з посади, а замість нього призначили капітана Бродовського.

І, нарешті, останньою була заснована каторжна тюрма у Миколаєві. У 1907 р. Головне управління тюрем при МВС Російської імперії у відповідь на доповідну записку Миколаївського градоначальника контр-адмірала В. Зацарьонного видало спеціальний наказ про заснування в Миколаєві каторжної тюрми. Начальником цієї тюрми був призначений Ф. Колченко, заступником – В. Вейнберг, помічниками – П. Тимновський та І. Трегубов²².

У Міністерстві юстиції були підготовлені та подані на розгляд Думи тюремні законопроекти, які жорстко регламентували життя ув'язнених. Зокрема, серед них були такі законопроекти: 1) про реформу каторги, побудову особливих каторжних в'язниць і про одиночне ув'язнення; 2) про утримання в тюрмі неповнолітніх злочинців, яким призначено тюрму замість смертної кари; 3) про примусову працю

¹⁸ Гернет М. Указ. раб. С. 295-298.

¹⁹ Путівник Державного архіву Харківської області (рукопис). Харків, 2008. С. 107.

²⁰ Херсон – город церквей и тюрем. URL: <https://khersondaily.com/news/herson--gorod-tserkvej-i-tjurem>

²¹ Путівник Державного архіву Харківської області... С. 108.

²² Адресная и справочная книга всего Николаева на 1912 год / Изд. Д.А. Белый. Николаев: Тип-я «Трудовой Газеты», 1911. С. 58.

арештантів. 7 листопада 1907 р. на засіданні Думи ці законопроекти були схвалені та надалі впроваджувалися в життя у харківській і південноукраїнських каторгах²³.

Як наслідок законопроекту про примусові каторжні роботи, газета «Утро» повідомляла, що в Херсонській каторжній тюрмі «...функціонує ткацька фабрика, кравецька, шевська, картонажна, причому каторжани виявилися такими майстерними майстрами, що в'язниця прямо-таки завалена замовленнями. Однак, на роботу в майстерні «виганяли» ув'язнених на зорі, примушуючи їх працювати до 15 год. з невеликими перервами. При цьому всім видавалися звичайні тюремні пайки. Цукор, чай і різні харчові продукти в'язні повинні були здобувати за власний рахунок. Не було в тюрмі і книг для читання. З дозволу адміністрації, з волі стали передавати ув'язненим безліч книг, але майже всі вони залишилися для «прикраси» домашніх бібліотек начальницьких осіб. До того ж, з першого моменту відкриття в'язниці тут сформувалося вкрай грубе ставлення з боку тюремних наглядачів. Наглядачі відносилися часом до політичних грубіше, ніж до кримінальних в'язнів. Жодна розмова, жоден огляд камер не обходився без дикої сварки, погроз «запроторити» і т.п...»²⁴.

Звичайно, більшість в'язнів не хотіли миритися з нелюдським ставленням, тому дуже часто виникали бунти каторжан. Один з таких бунтів стався в 1914 р. у Херсонській каторжній тюрмі. Цей бунт спостерігався вже другий рік так званим «бродінням» у в'язниці. За цей проміжок часу в тюрмі було виявлено кілька підкопів; арештантами здійснено дві втечі та замах на вбивство двох наглядачів. Цей неспокій мешканців каторги призвів до того, що суворість режиму було доведено до крайніх меж. Щодня вранці та ввечері проводилися обшуки камер з метою з'ясувати, чи не сховали арештанти будь-якої зброї, хоча доступ до в'язниці ззовні абсолютно був неможливий.

Уранці 24 березня 1914 р. наглядачі проводили звичайний обшук у загальній камері, де знаходилося кілька десятків арештантів. Обшукавши камеру, вони почали впускати туди виведених ув'язнених. Коли всі каторжани були на своїх місцях, а наглядачі збиралися йти, кілька арештантів раптом накинулися на них і почали наносити їм удари чайниками та косяком дерева. У розпачі наглядачі позадукували до дверей, але арештанти пильно стежили за ними і негайно ж новими ударами відкинули їх на середину камери, де побиття продовжували інші арештанти. На крики побитих наглядачів збіглася конвойна команда, однак останні змушені були відступити під натиском каторжан. Не допомогли навіть і постріли, які, до того ж, не завдавали арештантам ніякої шкоди. У в'язниці було піднято тривогу, але особовий склад тюремної охорони був безсилий придушити бунт. У в'язницю була викликана рота солдат і загін стражників. Арештанти зустріли їх градом різного посуду, шматків дерева. Кидали в прибулих чим попало. Тоді солдати і стражники вистрілили. Арештанти розбіглися по куткам камери, але двох арештантів було вбито, а сімох важко поранено. Варто також відзначити, що серед бунтівників було й багато хворих на туберкульоз²⁵.

Інший схожий випадок стався у Харківській каторжній тюрмі 3 серпня 1917 р., але там в'язням вдалося здійснити втечу. Однак, незважаючи на це, завдяки захо-

²³ По Росії // Рада (Київ). 1907. 7 листопада (№ 250). С. 2.

²⁴ Застенок // Утро (Харьков). 1914. 15 июня (№ 2340). С. 7.

²⁵ Бунт в каторжной тюрьме // Утро (Харьков). 1914. 1 апреля (№ 2269). С. 6.

дам, вжитим спільно військовими та цивільними властями Харкова, було заарештовано (з числа 81 арештантів-утікачів) близько 60 чол.²⁶

На відміну від харківської та херсонської каторжних тюрем, умови Миколаївської каторжної тюрми були кращими. Так, у своїх мемуарах колишній в'язень К. Галкін писав: «На початку XX ст. у всіх босяків і каторжного люду створилося міцне негативне ставлення до місцевих тюрем. Усі вони отримували від в'язнів невітніші прізвиська. Херсонська пересилка йменувалася «голодухою», одеська – «кнutowою», і лише миколаївська була «царським прощенням». Потрапити на миколаївську пересилку було великою вдачею. Миколаївська тюрма була мрією...»²⁷.

Оскільки миколаївська тюрма виникла пізніше за інші тюрми, то досить «м'які умови» в'язниці сформувалися у загальному напрямку гуманізації системи виконання покарань у Російській імперії. З початку XX ст. були скасовані приковування до тачанки, гоління половини голови та побиття трихвостим батоном. Однак, в арсеналі тюремних наглядачів залишилися принизливе пороття різками та покарання карцером з видачею гарячої їжі через три дні на четвертий²⁸. Також у наказі імператора Миколи II про каторжні тюрми досить ясно критикувалася недосконала стара каторжна система: «...закони застарілі, і тому суперечать правовому почуттю суспільства, становлять сумне, але непереборне явище. За винятком двох більш справних каторжних в'язниць Сибіру, всі інші приміщення, де відбувають каторгу, представляються будівлями старими до того, що їх неможливо і ремонтувати...»²⁹. Варто також відзначити, що Миколаївська каторжна тюрма була збудована вже за новим зразком. Основне будівництво завершилося в 1909 р., однак будівельні роботи тут тривали аж до 1916 р. під керівництвом архітектора Костянтина Петровича де ла Валетта.

Однак зазначимо, що не все було ідеально і в Миколаївській каторжній тюрмі. Так, у газеті «Утро» в 1911 р. була надрукована стаття журналіста К. Алчевського, який побував з візитом у цій в'язниці. Зокрема, він писав: «Цілком зрозуміло, що коли начальник Миколаївської каторжної в'язниці Ф. Колченко прийняв співробітників ворожої «правої газети», показавши нам внутрішню обстановку тюремного життя, якби ознайомив «в межах дозволеного» з режимом... Що кидається в очі з усього цього – так це цифри промислової діяльності каторжної в'язниці. Хтось сказав, що якщо цифри не управляють світом, то показують, як він керується. Як управляється тюремне населення миколаївської каторги, якщо загальний річний оборот її численних майстерень дорівнює 130-150 тис. руб. при 10 тис. руб. чистого доходу в середньому? Безсумнівно, із цих цифр можна винести враження про величезну, інтенсивну арештантську працю. У в'язниці – свій паровий млин, майстерні шевська, столярна, кравецька, слюсарна, кошикова і т.п. Замовлення йдуть як від казенних установ, так і від приватних осіб... До всього цього незабаром приєднається власна друкарня, клопотання про яку тюремне начальство вже давно порушило перед вищою інстанцією. Які крихти з усіх величезних доходів йдуть на самих в'язнів – ось пункт, яким варто було б поцікавитися громадській думці. Ка-

²⁶ К побегу арестантов из каторжной тюрьмы // Южный край (Харьков). 1917. 3 августа (№ 1462). С. 3.

²⁷ Галкін К. По царським в'язницях. 1905-1907. Київ: Державне вид-во України, 1927. С. 39.

²⁸ Гаврилов С. Старая тюрьма // Наш голос. 2010. № 36 (250) (8-14 сентября). С. 7.

²⁹ Часть официальная // Киевлянин (Киев). 1903. 8 октября (№ 278). С. 2.

жуть, що інтенсивна експлуатація арештантської праці грає роль «показового поля», на якому повинні зійти пишні сходи нової пенітенціарної системи...

Обстановка камери як «одиначної», так і загальної – шаблонна: товсті камерні стіни, стіл, стілець і нари, наглухо пригвинчена до них «параша», замаскована під табурет. Нинішнє населення миколаївської каторги досягає 600 чол. З них щоденно залучаються до робіт близько 450 чол. Робочий день непомірно довгий. Точну кількість політичних каторжан відомо тільки тюремній адміністрації. Але передбачається все ж значна кількість, оскільки сюди для відбуття покарання були переслані майже всі діячі революційного руху на Кавказі, в тому числі президент Гурійський Республіки. Сюди ж була направлена частина депутатів Другої Думи, сумна тінь яких була недавно викликана «при закритих дверях» третьочервневої Думи. Із них – Церетелі хворий і настільки ослаб від одиночного режиму, що погодився перейти на «загальне положення», хоча, за тюремним статутом, термін ув'язнення від цього збільшується. Мастурадзе – тяжко хворий і переведений недавно в одну з кавказьких в'язниць, а Джапарідзе помер від туберкульозу.

Сидить тут і редактор однієї з поволзьких газет і мирно шиє черевики... Із кримінальних знаменитостей можна назвати колишнього секретаря якогось окружного суду Аскарора та відомого на півдні «Павла Грузина». Перший відбуває покарання за вбивство урядового ревізора, який прибув для розслідування його службових злочинів. Аскарор, спільно з декількома авантюристами, займався зловживаннями над так званими «відмерлими» спадщинами. Спадщина, що залишалася без законних або розшукуваних спадкоємців, шляхом фальсифікацій, підчисток і лжесвідчень привласнювалася Аскарором і його товаришами... Другий із так званих знаменитостей – «Павло Грузин», або по справжньому Павло Степанов, недавня гроза всього Прибужжя. Портрети якого друкувалися у всіх поліцейських органах. Був засуджений за вбивство сім'ї Бобенко до смертної кари, але отримавши «заміну» на безстрокову каторгу, втік і був знову спійманий...»³⁰.

Звичайно, усі три каторжні тюрми потребували значної модернізації, однак з настанням Першої світової війни усі реформаторські проекти з пенітенціарної системи були призупинені. А з початком революційних подій 1917 р. каторжні тюрми на території України були поступово ліквідовані: Харківська каторжна тюрма припинила своє існування в 1917 р.³¹, Херсонська – 1918 р., а Миколаївська – 1920 р.³²

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. на території України було проведено дві масштабні реформи пенітенціарної системи, у ході яких було відкрито п'ять каторжних тюрем.

Перша реформа 1869 р. ознаменувалася заснуванням двох каторжних централів – Новоборисоглібського та Новобелгородського. Основною причиною проведення цієї реформи стало зростання революційного руху та збільшення кількості засуджених до каторжних робіт за революційну пропаганду. У 1892 р., після придушення революційного руху Олександром III, ці тюрми були реорганізовані в місцеві виправні в'язниці та передані у відання Харківського губернського правління.

Наступна пенітенціарна реформа була проведена у 1906 р., згідно з якою на території України було засновано три каторжні тюрми – Харківську, Херсонську та

³⁰ Алчевский К. На николаевской каторге // Утро (Київ). 1911. 6 декабря (№ 1515). С. 7.

³¹ Путівник Державного архіву Харківської області... С. 108.

³² Юбилей тюрьмы комдива Фрунзе. URL: <https://www.segodnya.ua/regions/odessa/jubilej-tjurny-komdiva-frunze-84001.html>

Миколаївську. 7 листопада 1907 р. на засіданні Державної Думи Російської імперії були схвалені законопроекти, які жорстко регламентували життя каторжан. Як наслідок, в'язні дуже часто повставали проти нелюдських умов праці. Ще одним недоліком стало те, що всі будівлі каторжних тюрем були настільки старими, що не піддавалися ремонту та не відповідали санітарним нормам і лише Миколаївська каторжна тюрма була збудована вже за новим зразком. Однак, з настанням Першої світової війни усі проекти по модернізації каторжних тюрем були призупинені, а з початком революційних подій 1917 р. каторжні тюрми на території України були поступово ліквідовані.

REFERENCES

- Alchevskii, K.** (1911, December 6). Na nikolaevskoi katorge [In the Nikolaev penal servitude]. *Utro (Kiev)*, № 1515, 7 [in Russian].
- Andreev, V.** (1973). Prosветitelskaia deiatelnost ssylnykh narodnikov v Sibiri (70-90 gg. XIX v) [Educational activity of exiled populists in Siberia (70-90 years of the XIX century)]. In *Ssylnye revoliutsionery v Sibiri* (Vol. I, pp. 26-51). Irkutsk [in Russian].
- Belyi, D.A.** (Comp.) (1911). *Adresnaia i spravochnaia kniga vsego Nikolaeva na 1912 god* [Address and reference book of all Nikolaev for 1912]. Nikolaev [in Russian].
- Burdina, D.** (2017). Katonga na Sakhaline v kontse XIX – nachale XX vv. [Hard labor on Sakhalin in the late 19th – early 20th centuries]. *Molodoi uchenyi*, 1 (135), 370-374 [in Russian].
- Chuvashova, E.** (1995). *Ssylnye anarkhisty v Vostochnoi Sibiri (1907 – fevral 1917 gg.)* [Exiled anarchists in Eastern Siberia (1907 – February 1917)]. (Candidate's thesis). Irkutsk [in Russian].
- Feldshtein, G.** (1893). *Ssylka. Ocherki eie genezisa, znachenii, istorii i sovremennogo sostoiianiia* [Exile. Essays on its genesis, meaning, history and current state]. Moskva [in Russian].
- Filatov, A.** (2007). Ssylka i katonga v rossiiskom imperskom zakonodatelstve XVI – nachala XX veka (obzor) [Exile and hard labor in the Russian imperial legislation of the 16th – early 20th centuries (review)]. *Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriia: Istoriia, filologiiia*, T. 7 (1), 122-127 [in Russian].
- Foinitskii, I.** (1874). *Russkaia karatelnaia sistema* [Russian punitive system]. Sankt-peterburg [in Russian].
- Gavrilov, S.** (2010, September 8-14). Staraia tiurma [Old prison]. *Nash golos*, 36 (250), P. 7 [in Russian].
- Gernet, M.** (1961). *Istoriia tsarskoi tiurny*. T. 3. [The history of the imperial prison. Vol. 3]. Moskva [in Russian].
- Halkin, K.** (1927). *Po tsarskym viaznyiakh. 1905-1907* [Through the royal prisons. 1905-1907]. Kyiv [in Ukrainian].
- Ivanov, A.** (2013). *Sibirskaia politicheskaia ssylka XVII – nachala XX v. v issledovaniakh sovremennikov* [Siberian political exile of the 17th – early 20th centuries in the research of contemporaries]. Irkutsk [in Russian].
- Kazarian, P.** (1996). *Olekminskaia politicheskaia ssylka 1826-1917 gg.* [Olekminsk' political exile 1826-1917]. Yakutsk [in Russian].
- Kovalik, S.** (1924). *Revoliutsionery-narodniki v katorge i ssylke (po lichnym vospominaniiam)* [Revolutionary populists in hard labor and exile (According to personal memories)]. *Katonga i ssylka*, 4, 139-171 [in Russian].
- Levchenko, L.** (2019). Mykolaivskyi pikluvalnyi pro tiurny komitet yak orhan upravlinnia tiuremnym hospodarstvom ta opiky nad viazniamy [Mykolayiv Prison Trusteeship Committee as a Prison Management and Prison Guard]. *Visnyk Penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy*, 3, 44-58 [in Ukrainian].
- Petrenko, N.** (2009). Organizatsiia i pravovoe regulirovanie rezhima ispolneniia nakazaniia v katorzhnykh tiurmakh Rossiiskoi imperii v nachale XX veka [Organization and legal regulation of the regime of execution of punishment in convict prisons of the Russian Empire at the beginning of the 20th century]. *Mariiskii yuridicheskii vestnik*, 7, 28-39 [in Russian].
- Shchukin, V.** (2021). Obshchestvennaia blagotvoritelnost i popechitelstvo v penitentsiarnykh uchrezhdeniiakh Rossiiskoi imperii [Public charity and guardianship in the penitentiary institutions of the Russian Empire]. *Naukovi pratsi Natsionalnogo universitetu Odeska yurydychna akademiia*, 11, 456-463 [in Russian].
- Shenmaier, I.** (1997). *Esery v katorzhnykh tiurmakh Vostochnoi Sibiri 1907-1917 gg.* [Social Revolutionaries in the convict prisons of Eastern Siberia in 1907-1917]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Irkutsk [in Russian].

Tokalenko, P. (2015). Reaktsiina polityka tsaryzmu na pivdni Ukrainy u roky Pershoi rosiiskoi revoliutsii 1905-1910 rokiv: statystychnyi vymir [The reactionary policy of tsarism in the south of Ukraine during the First Russian Revolution of 1905-1910: a statistical dimension]. *Eminak*, 4, 32-37 [in Ukrainian].

Lidiia Bilichenko

(Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine)

e-mail: bilichenko.lidia@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5547-9248>

**Convict Prisons of Ukraine in Context of Reforming Penitentiary System
of the Russian Empire (second half of 19th – early 20th century)**

The reform of the convict prison system in the Russian Empire in the second half of the 19th – early 20th century is studied in the paper. It is found out that the establishing of convict prisons on the territory of Ukraine is connected with the penitentiary reform of Emperor Alexander II in 1869, as a result of which Novo-Borysohlibsk and Novo-Bilhorod central convict prisons were established in Kharkiv Province. It is proved that the main reason for the establishing of convict prisons in Ukraine was the rise of the revolutionary movement and the increase in the number of people sentenced to hard labor for revolutionary propaganda.

It is noted that the discontent of Chief of Gendarmes Mezentsev with the regime of convict political prison in Kara in the 1860s and 1870s played a significant role in the establishment of central convict political prisons in Kharkiv Province. The regime there was softer, while the Chief of the Gendarmes was a supporter of the most severe penalty for the members of the revolutionary movement. So, Mezentsev created central convict political prisons, in which he established a special regime on the model of Alexei Ravelin.

It is found out that as a result of the penitentiary reform of 1906-1907, Kharkiv, Kherson, and Mykolaiv convict prisons were established on the territory of Ukraine.

Keywords: convict prison, penitentiary reform, Novo-Borysohlibsk central convict prison, Novo-Bilhorod central convict prison, Kharkiv convict prison, Kherson convict prison, Mykolaiv convict prison

Надійшла до редакції / Received: 29.03.2021

Схвалено до друку / Accepted: 21.06.2021